

**SLAVIA ORIENTALIS** TOM LXXII, NR 1, ROK 2023

DOI: 10.24425/slo.2023.145203

*Валентина Калько (Valentyuna Kalko), Микола Калько (Mykola Kalko)*  
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

## **НЕ ТАКИЙ СТРАШНИЙ ЧОРТ, ЯК ЙОГО МАЛЮЮТЬ: ПАРЕМІЯ Й АНТИПАРЕМІЯ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ**

### **The Devil is not so Terrible as He is Painted: Proverbs, Anti-Proverbs in the Modern Ukrainian Language Expanse**

**ABSTRACT:** The article considers the problem of proverb stability and modifications, difference between the terms modification and transformation. Characterized are the main methods of transformation of the proverb “The devil is not as terrible as it is depicted” in newspaper discourse and social networks, while the functional potential of anti-proverbs formed on its basis is described. The author draws the conclusion that standard modifications within the national paremiological corpus cannot be perceived as textual or occasional modifications. They should be taken as systemic variations within the language norm that exist in the mind of native speakers, ones that do not add another semantic meaning and are not recognized by native speakers as proverb deformations. Differences between proverbs (sayings of an edifying character, which contain the centuries-old experience of the people) and anti-proverbs (the authors consider anti-proverbs to be the semantic antithesis of proverbs) are highlighted. The authors pay special attention to the study of the semantics of proverbs and their transformants to identify any relevant semantic and cognitive characteristics. The productive transformation of classical proverbs convinces one of the heredity of folk wisdom, the change of the deep meaning and formal plan of the original proverbs testifies to their adaptation to new social and historical conditions and values. As a result of the investigation it was observed that proverbs as with folklore small genre texts are flexible, open to transformation, reproduction, semantic and textual deviations. These communicative units are distinguished with dynamism, evolution, formal and semantic deviations. They go back to the precedent texts, starting their new life.

**KEYWORDS:** proverbs, anti-proverbs, proverb variations, proverb modifications, transformation, communication

Паремії належать до стійких мовних одиниць, відтворюваних за традицією, що й уможливує передавання з максимальною точністю як їхньої форми, так і змісту, які можуть усе ж зазнавати варіювання впродовж багатовікової історії етносу. Об'єднавчим чинником для різних за своєю природою паремійних

висловлень є відома постійність їхньої форми. На думку Григорія Л. Перм'якова, усі вони є стійкими поєднаннями слів<sup>1</sup>. Арво Крикманн наголошує, що «помилковою є думка, ніби прислів'я – це своєрідні 'ready-made' utterances, чи скам'янілі кліше»<sup>2</sup>. Відзначимо, що стійкість і відтворюваність не суперечать, а, навпаки, передбачають протилежну ознаку – варіативність, адже прислів'я можна модифікувати тільки тому, що кожен мовець знає їхнє значення і структуру. Дійсно, паремійні одиниці письмово зафіксовані лише в збірниках, первісно ж вони побутували в усній формі, тому їм властива варіативність: як у формальному, так і в змістовому планах. Однак на глибинному рівні вони містять багато повторюваних елементів, а отже, їм притаманна формально-змістова єдність. Саме навмисне спотворення тексту прислів'їв, наявність варіантів, на думку Г.Л. Перм'якова, не лише суперечать тезі про їхню усталеність, а й навпаки зайвий раз її підтверджують. Їх тільки й тому можна змінювати, що кожен носій мови знає їхню основну, вихідну форму<sup>3</sup>. У такому разі варіативність прислів'я є підтвердженням його усталеності.

Пареміям притаманні зміни, зумовлені передовсім недосконалістю людської пам'яті, яка зберігає їх у закодованому вигляді. В антиномії «усталеність – варіативність» Валерій М. Мокієнко вбачає ознаку, яка забезпечує і функціонування, і постійний розвиток паремійної системи<sup>4</sup>, варіативність не суперечить ідентифікації прислів'я у свідомості індивіда, навіть після значних модифікацій мовець упізнає його. Саме здатність до варіювання – одна з ознак актуальності, значущості, прагматично-функційної запотребованості паремії, адже вона не штамп, який зазнає стирання під час багаторазового повторення: словесний образ прислів'я постійно оновлюваний, змінність вербального наповнення народних висловів – їхня унікальна риса.

Варіюванню паремій протиставлена трансформація, у процесі якої відбуваються зміни вищого, складнішого ступеня, що породжує нову номінативну структуру, яка не одразу набуває статусу одиниці фразеологічного рівня. Прислів'я віддзеркалюють творчий характер мислення етносу, і їхня трансформація засвідчує лінгвістичну креативність мовців, доводить динамічність, пластичність, відкритість мовної системи загалом. Цілком погоджуємося з думкою Ніла Норика, що стійкість прислів'їв і приказок – явище відносне, а сам критерій їхньої впізнаваності не потребує й не передбачає повного «замороження»<sup>5</sup>. Утворювані трансформи, виникаючи переважно на основі традиційних паремій, функціонують як самостійні стійкі висловлення, що мають власне значення, сферу

<sup>1</sup> Г. Перм'яков, *Основы структурной паремологии*, Москва 1988, с. 15.

<sup>2</sup> А. Крикманн, *Некоторые аспекты семантической неопределенности пословицы*, [в:] *Паремнологический сборник: пословица, загадка (структура, смысл, текст)*, Москва 1978, с. 101.

<sup>3</sup> Г. Перм'яков, *Основы...*, с. 15.

<sup>4</sup> В. Мокієнко, *Славянская фразеология*, Москва 1989, с. 10.

<sup>5</sup> N. Norrick, *How proverbs mean: semantic studies in English proverbs*, Berlin; New York 1985, p. 46.

вживання, конотацію. Для трансформованих прислів'їв Вольфганг Мідер запропонував термін антиприслів'я (нім. Antispruchwort, англ. anti-proverb)<sup>6</sup>.

У сучасній лінгвістиці видозміни класичних прислів'їв досліджують в аспекті авторського використання в різних типах дискурсу (Олена І. Селіверстова, Микола І. Степаненко, Тетяна Валдаєва, Габрієла Дзямська-Ленарт, Анна Констянтинова, В. Мідер<sup>7</sup>), активно провадять лексикографічну фіксацію антипаремій на матеріалі різних мов (Х. Вальтер, В. М. Мокієнко, Ірина Я. Глуховцева, Ерика Госслер, Анна Литовкіна, Каталін Варга, В. Мідер<sup>8</sup>). Беззаперечним є те, що антипаремії змінюють, перекручують традиційну народну мудрість, але з лінгвістичного погляду їхні трансформації дуже важливі, адже передовсім засвідчують, якою мірою класичне висловлення може бути видозміненим, щоб його можна було ідентифікувати, вивішивши новий глибинний зміст на «руїнах» старого. Сама поява антипаремій засвідчує, що традиційна народна мудрість залишається актуальною, використовуваною як ефективний засіб спілкування, потужний інструмент впливу.

Нині назріла потреба вивчати прислів'я не лише як скам'янілі релікти народної мудрості, а й в актуальних ситуаціях уживання, адже за своєю природою вони наділені потужним динамічним потенціалом, зазнають творчої деформації, зберігаючи свою ідентичність. Дослідники наголошують на важливості традиції й історії в процесі вживання паремій, що посилює силу впливу, автентифікацію, підкреслюючи, що це не трюїзми, а «подарунки» мовцєві для переосмислення, переформулювання, творчих змін і розвитку мудрості, реалізовані у створенні нових прислів'їв й маніпулюванні традиційними, адаптації давніх настанов<sup>9</sup>. Харрі Вальтер, досліджуючи міфологічні персонажі в антиприслів'ях, зауважує, що їхня мета – спростувати усталені стереотипи, «опустити» звичні ментальні

<sup>6</sup> W. Mieder, *Popular views of the proverb*, „Proverbium” 1985, No 2, p. 109-143.

<sup>7</sup> Е. Селіверстова, *Явление деформации пословиц сквозь призму законов паремииологического пространства*, «Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература», 2020, № 17 (3); М. Степаненко, *Новітні еволюційні процеси у фразеологічній будові української мови*, «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Лінгвістика. Фольклористика» 2022, № 1 (31); Т. Valdaeva, *Anti-proverbs or new proverbs: The use of English antiproverbs and their stylistic analysis*, „Proverbium” 2003, No 20; G. Dziamska-Lenart, *Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej*, Poznań 2004; А. Konstantinova *Individual Authorial Expressions on the Basis of Traditional Paremiias in the Modern Anglo-American Press*, „Proverbium” 2009, No 26; W. Mieder, *American proverbs: A study of texts and contexts*, Bern 1989.

<sup>8</sup> Х. Вальтер, В. Мокієнко, *Антипословицы русского народа*, Санкт-Петербург 2005; І. Глуховцева, *Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця XX – початку XXI століття*, Луганськ 2013; Е. Gossler, *Besser Arm dran als Bein ab. Anti-Sprichwörter und ihresgleichen*, Wien 2005; А. Litovkina, K. Vargha, *Viccében él a nemzet. Magyar közmondás-paródiák*, Budapest 2005; W. Mieder, *Proverbs: A Handbook*, Westport 2004; А. Litovkina, W. Mieder, *Old proverbs never die, they just diversify: A collection of anti-proverbs*, Burlington; Veszprém, 2006.

<sup>9</sup> К. Yankah, *Proverb speaking as a creative process. The Akan of Ghana*, „Proverbium” 1986, No 3, p. 197.

й культурні кліше до найнижчого побутового рівня й водночас піднести їх до іншого культурного рівня – рівня «сміхової культури»<sup>10</sup>. Трансформовані прислів'я повинні бути зрозумілими й правильно ототоженні з вихідними одиницями, оскільки «ефект сміху» виникає лише внаслідок накладання один на одного двох образів<sup>11</sup>.

Мета статті – характеристика основних способів трансформації прислів'я *Не такий страшний чорт, як його малюють*, опис функціонального потенціалу антипаремій. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких основних завдань: 1) установити співвідношення понять «варіант паремії» і «трансформація прислів'я»; 2) виявити специфіку вбудованості антипаремій у текст, установивши їхню текстотвірну роль; 3) описати основні прийоми трансформування досліджуваного прислів'я з урахуванням його функціонального навантаження в тексті. Матеріалом дослідження послуговували трансформовані варіанти досліджуваної паремії, дібрані методом суцільної вибірки з українських суспільно-політичних газет і журналів, інтернет-видань, соціальної мережі *Фейсбук* та художніх текстів. Для комплексного дослідження особливостей функціонування й трансформації паремій використано такі методи: описовий, метою якого є узагальнення спостережень за дібраним трансформованим прислів'ям; компонентного аналізу – для інтеграції різних складників антипаремії; функціонального аналізу – для визначення текстотвірної ролі антиприслів'їв.

Образ чорта досить продуктивно представлений в українській лінгвокультурі, зокрема в казках легендах, переказах, прислів'ях, це один із центральних образів у царині сакрально-хтонічного, що, з одного боку, наповнений різними смислами, а з іншого – пов'язаний з глибинами народної слов'янської культури. Перші згадки про чорта в літературних джерелах зафіксовані в *Повісті минулих літ*, житіях святих та апокрифах про створення світу. Юрій Винничук наголошує, що в давні часи чорта ще сприймали як реальну загрозу, його боялися, шукали від нього захисту і в повсякденному житті вбачали сліди його шкідливої діяльності, однак, починаючи з XVI ст. український чорт стає вже й не таким страшним, йому можна протистояти або навіть привернути на свій бік і змусити приносити користь<sup>12</sup>. Гасловий ряд з опорним словом «чорт» у збірнику *Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми* нараховує 143 одиниці, що свідчить про глибокий слід, який залишило це поняття в народній мудрості. Частина з них якраз і віддзеркалюють жартівливе, іноді навіть прагматичне ставлення українців до цього демонологічного персонажа: *Як напасть, то й чорт гроші дасть*<sup>13</sup>;

<sup>10</sup> Х. Вальтер, *Мифологические персонажи в русских антипословицах*, «Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації» 2012, т. 25 (64). № 2 (1), с. 296.

<sup>11</sup> К. Dembska, *Об образовании фразематических единиц русского языка путем контаминации*, „Slavia Orientalis” 2012, t. LXI, nr 1, p. 84.

<sup>12</sup> Ю. Винничук *Чорт зна що. Запропаца душа. Антологія*, Львів 2004, с. 4.

<sup>13</sup> *Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми*, Київ 1991, с. 163.

*І чортові треба часом свічку запалити*<sup>14</sup>; *Не бійся чорта, але злого чоловіка*<sup>15</sup>; *Хай чорт як не скаче, то скаче, а ти своє роби; Хоч чорт неси, аби яйця*<sup>16</sup>; *І бога не гніви, і чорта не дразни; Богові свічку, а чортові дві; І богові свічку, і дідькові огарок; Богу молися, а чорта не гніви*<sup>17</sup>.

Такий самий архетип гри з нечистою силою (за Сергієм Кримським<sup>18</sup>) має в українській культурі й паремія *Не такий страшний чорт, як його малюють*, яка характеризує особливості національного менталітету: в українців чорт одночасно і страшний, і смішний<sup>19</sup>. Вона належить до прецедентних висловлень і, ймовірно, є однією з центральних одиниць українського паремійного мінімуму. На користь цього вказують, по-перше, обізнаність із її значенням переважної більшості мовців, по-друге, творення на основі першої частини фразеологізму *ніякий чорт не страшний* – «людина, яка не боїться нікого чи нічого», по-третє, висока частотність уживання в текстах різних стилів. Глибинний зміст досліджуваного прислів'я можна декодувати, застосувавши когнітивні механізми, запропоновані Оленою О. Селівановою, пропозиціоналізації – сприйманні диктумних, несуперечливих знань про позначуване, переінтерпретації – розумінні однієї (рецепієнтної) зони смислу в термінах (позначеннях) іншої, донорської зони та інтеграції істинних знань із асоціативно-метафоричними у процесі формування цілісного змісту висловлення<sup>20</sup>. Унаслідок складної симіляції виникає глибинне значення – «не так страшно в дійсності, як про це говорять чи це здається»: – *Звичайно, – продовжував Заремба, – ризик є, та не такий*<sup>21</sup> *уже страшний чорт, як його малюють* (Р. Самбук). Це прислів'я наділене потужною прагматикою, його вживають у комунікативних ситуаціях з метою заспокоїти, розвіяти неспокій, тривогу, хвилювання, страх адресата перед чимось (кимось) невідомим або у відповідь на чий-небудь погрози, залякування: – *Не хвилюйтесь, Керше, не такий страшний чорт, як його малюють, – сказав він заспокійливо* (Г. Продоль).

Досліджуване прислів'я беззаперечно належить до універсальних мовних знаків, адже представлене в багатьох європейських мовах: лат. *Diabolus non est tam ater, ac pingitur*; польськ. *Nie taki diabel straszny, jak go malujq*; англ. *The devil is not so terrible as he is painted*; нім. *Der Teufel is nicht so Schwarz, w ie man ihm malt*;

<sup>14</sup> Там само, с. 288.

<sup>15</sup> Там само, с. 289.

<sup>16</sup> Там само, с. 290.

<sup>17</sup> Там само, с. 294-295.

<sup>18</sup> Детальніше див. С. Кримський, *Під сигнатурою Софії*, Київ 2008, с. 301-318.

<sup>19</sup> Про особливості українського менталітету й демонології див.: Г. Булашев, *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космологічні українські народні погляди та вірування*, Київ 1992; І. Огієнко, *Дохристиянські вірування українського народу*, Київ 1992; О. Поріцька, *Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.)*, Київ 2004.

<sup>20</sup> О. Селіванова, *Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти)*, Київ; Черкаси 2004, с. 63.

<sup>21</sup> Жирний шрифт у всіх цитатах авторський – В. К.

*Es wird nicht so heiss gegessen, wie es gekocht wird; фр. Le diabl'en'est pas si noir qu'on le fait.* Такі особливості паремійних корпусів дослідники пояснюють історією їхнього становлення як результату взаємовпливів і запозичень, загальнолюдськими особливостями мислення, тенденцією до образного передавання уявлень про світ<sup>22</sup>. Однак саме у випадку паремії *Не такий страшний чорт, як його малюють* та її російського відповідника *Не так страшен чорт, как его малюют* потрібно відстояти позицію Святослава Караванського про те, що її скопійовано з української мови, свідченням чого є дієслово *малюют*, яке повністю повторює українську форму<sup>23</sup>. Російські пареміологи прагнуть приховати запозичення з української мови, намагаючись звести граматичну форму *малюют* до німецького попередника *malen* – малювати, фарбувати<sup>24</sup>, проте в такому разі в російському прислів'ї мало би бути дієслово *рисуют*. Саме значущість лексичного складу, синтаксична конструкція, семантика компонентів, відбір і використання граматичних засобів, глибинний зміст аналізованої паремії наклав відбиток на її російський еквівалент, оскільки «конвергентність глибинної структури різномовних прислів'їв і приказок чи локальних варіантів одномовних паремійних зразків при дивергентності чи позірній конвергентності поверхневої структури є частковим свідченням універсальності»<sup>25</sup>.

Спостереження за прислів'ям *Не такий страшний чорт, як його малюють* дає змогу визначити такі різновиди варіантів: 1) традиційні – автентичні фольклорні прецедентні висловлення, що різняться між собою одним чи кількома елементами формальної структури, але мають той самий глибинний зміст; 2) модифіковані – індивідуально-авторські перетворення традиційних прецедентних висловлень пов'язані з незначними компонентними змінами традиційного прислів'я; 3) трансформовані – оказіональні перетворення традиційних прецедентних висловлень, унаслідок яких структура паремії зазнає докорінних змін, але легко асоціюється з вихідною формою. Традиційні варіанти зафіксовано в збірниках паремій, вони є наслідком зміни лексичного складу: *Не такий дідько страшний, як го малюють*; *Не такий дідько чорний, як його малюють*<sup>26</sup>; *Не такий вовк страшний, як його малюють*; *Не такий вовк страшний, як його пишуть*<sup>27</sup>; граматичної форми одного з компонентів: *Не такий страшний чорт, як намальований*<sup>28</sup>; *Не такий страшний дідько, як намальований*<sup>29</sup> чи порядку

<sup>22</sup> З. Коцюба, *Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbs'яльному просторі (від універсального до національного)*, Львів 2010, с. 409.

<sup>23</sup> С. Караванський, *Звідки пішла єсть московська мова або шила в мішку не сховаєш*, Львів 2012, с. 142.

<sup>24</sup> В. Мокиєнко, *Школьный словарь живых русских пословиц*, Москва 2002, с. 276.

<sup>25</sup> З. Коцюба, *Рефлексія...*, с. 71.

<sup>26</sup> *Прислів'я та приказки: Взаємини...*, Київ 1991, с. 285.

<sup>27</sup> *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини*, Київ 1989, с. 205.

<sup>28</sup> *Прислів'я та приказки: Взаємини...*, с. 289.

<sup>29</sup> Там само, с. 285.



малюють ([jak.koshachek.com/articles/zarobitok-na-seosprint-robota-v-interneti-na-domu.html](http://jak.koshachek.com/articles/zarobitok-na-seosprint-robota-v-interneti-na-domu.html)); *Не такий страшний «великоалбанський» демон, як його малюють* ([glavcom.ua/world/observe/velika-albaniya-ulyublena-rosiysko-serbska-strashilka-na-balkanah-617432.html](http://glavcom.ua/world/observe/velika-albaniya-ulyublena-rosiysko-serbska-strashilka-na-balkanah-617432.html)); *Не такий страшний лукавий, як його малюють* (Український тиждень, № 6. 2017). Модифікацію зумовлює й заміна компонента *страшний* на атрибут *рогатий*, яку доповнює зміна синтаксичного порядку слів у висловленні: *Але повірте мені — чорт не такий рогатий, як його малюють* (М. Сиротюк). Як бачимо, значення прецедентного висловлення залишається сталим, а синонімічна заміна призводить до незначних зрушень стилістичного забарвлення.

Досліджувану паремію Х. Вальтер називає абсолютним рекордсменом за продуктивністю трансформацій<sup>35</sup>. Найпоширеніший прийом трансформації – це зміна компонентів паремії. Так, у мові сучасних ЗМІ аналізоване прислів'я зазнає досить активної заміни компонента *чорт*, зберігаючи свій глибинний зміст, наприклад: *Не такий страшний COVID-19, як його малюють* (Укріта, 26.03.2020); *Не такий страшний бабій, як його малюють* (Т1, 24.02.2020); *Не таке страшне скорочення, як його малюють* (Юридична газета, 10.11.2020); *Не такий страшний Кремль, як його малюють* (Сільські вісті, 12.07.2019); *Не такий страшний Бендера, як його малюють: Польща пішла назустріч Україні* ([znaj.ua/world?page=675](http://znaj.ua/world?page=675)). Функціонуючи в публіцистичних текстах, такі антипаремії слугують передовсім засобом узагальнення, формування висновку: *І водночас, якщо судити з прогнозів МВФ, озвучених недавно у ЗМІ, не такий страшний коронавірус, як його малюють* (Дзеркало тижня, 26.02.2020); *Отже, не такий страшний безвіз, як його малюють* (Голос України, 20.03.2017).

Російсько-українська війна 2022 року спричинила велику кількість антипаремій, у яких лексему *чорт* замінено на ксеноетнонім *москаль* та його синоніми *кацап*, *москалик*: *Не такий страшний москаль, як його малюють* ([sensor.net/blogs/3181549/zastarliyi\\_mzsvskiyi\\_drug](http://sensor.net/blogs/3181549/zastarliyi_mzsvskiyi_drug)); *Не такий страшний кацап, як його малюють* (Українська правда, 3.05.2022); *Не такий страшний москалик, як його малюють* (Український тиждень, № 36. 2022). Ядро лексичного значення цих слів містить сему 'росіянин', проте широка узуальна конотація наповнена стилістичними й емоційно-експресивними відтінками, які, окрім номінативної й ідентифікаційної функцій, містять прагматичне й оцінне навантаження. Як зауважує Євген П. Наконечний, у слові «москаль» завжди була відчутна ворожість, огида, зневага, зверхність, ненависть до означуваного, і в цьому вже винне не саме слово, а ті історичні відносини, які склалися між українцями і москалями<sup>36</sup>. Домінантні ознаки цілісного антипаремійного портрета сучасного росіянина характеризують нові метафоричні образи: *Не такий страшний рашазвір, як його малюють!* ([facebook.com/show.imperia/videos](https://facebook.com/show.imperia/videos)). Порівняння зі звіром сягає не лише семантичних пластів образу воїна-звіра, який, на думку фоль-

<sup>35</sup> Х. Вальтер, *Мифологические...*, с. 294.

<sup>36</sup> С. Наконечний, *Украдене ім'я: чому русини стали українцями*, Львів 2001, с. 88.



клористів, відіграє провідну роль у формуванні мілітарно-сакрального індоєвропейського культурного комплексу<sup>37</sup>, а також віддзеркалює еволюцію суспільних уявлень українців у ставленні до росіян.

Новий зміст трансформованих прислів'їв продуктивно формується завдяки залученню до міжтекстових зв'язків прецедентних імен, що містять набір збережених за ними диференційних ознак, зафіксованих у когнітивній базі представників української етноспільноти. Джерелами прецедентних імен є: історичні постаті: *Не такий страшний Гітлер, як його малюють* (commons.com.ua/en/rohvala-marksu); сучасні політики: *Не такий страшний Трамп, як його «малюють»* (mukachevo.net/ua/news/view/174503); *Не такий страшний Зеленський, як його малюють* (probarpera.org/publication/13/50161); казкові персонажі: *Не так страшна Баба Яга, як її чутка малює...* (poradum.com/poradi-dlya-domu). Значення подібних трансформів виникає внаслідок імпліцитного порівняння глибинного змісту класичного прислів'я з концептуальними ознаками прецедентного імені. Досить популярною в засобах масової інформації воєнного періоду є трансформа *Не такий страшний Вовчик Путін, як його малюють*. Специфікою цієї антипаремії є гра слів, з одного боку, *вовчик* – демінутивне утворення від іменника *вовк*, а з іншого – *Вовчик* – зменшено-пестливий дериват імені *Володимир*. А отже, глибинний зміст антипаремії пов'язаний із розвінчанням могутності «кремлівського карлика» – *Вовчика Путіна*, що страждає маніями страху та величі.

Високу продуктивність вживання має антипаремія *Не такий страшний чорт, як його малюють* (*малюють*), яка є наслідком ефонічної близькості дієслова *малювати* й російського іменника *малюток*, унаслідок чого виник досить популярний паремійний каламбур, активно використовуваний українськими письменниками в художніх текстах. Так, ми зафіксували шість уживань цієї трансформованої одиниці, наприклад: *«Не такий страшний чорт, як його малюють!..»* – сказав прапорщик, свідомо заміняючи слово «малюють». (С. Левченко). Х. Вальтер авторство цієї паремії приписує особам кавказької національності<sup>38</sup>, таку ж гіпотезу тиражують автори українських художніх і публіцистичних текстів, порівняймо: *... як кажуть деякі грузини, оригінально розуміючи українську мову та витлумачуючи прислів'я: «Не такий страшний чорт, як його малюють»* (Є. Положий); *Загалом, у спілкуванні з грузинами найбільше мене тішили їхні інтерпретації наших прислів'їв. Наприклад: «Не так страшен чорт, як його малюють»* (В. Бобрович). Однак ми зафіксували цю антипаремію в романі Василя Короліва-Старого *Чмелик*, опублікованому ще в 1920 році: *Чомусь я вірю, що переді мною — удача; що й шлях не буде страшний; що й там, в тій, ще не відомій мені стороні, не чекає на мене лихо. А що тепер для мене лихо?.. Злидні? Так я ж маю там великі гроші; але, коли б їх*

<sup>37</sup> Н. Рудакова, *Еволюція образу козака в ліро-епосі та народній прозі*, «Література. Фольклор. Проблеми поетики» 2013, вип. 39, ч. 1, с. 268.

<sup>38</sup> Х. Вальтер, *Мифологические...*, с. 295.

там і не знайшлося, тепер мене тим не злякаєш. Ні, не боюся я злиднів, бо я вже скоштував гіркої й бачу, що **не такий вже «страшний чорт, як його малютки»**. Працювати я можу, а доведеться викручуватись,— буду викручуватись. Хвороба? Від неї ніхто не застрахований на всій земній кулі. Чого ж мені боятися її в Австралії, коли б вона могла зробити мені таку саму прикрість в Полтаві чи в Монахині? Тому, імовірно, що антиприслів'я виникло в результаті мовної гри як запрограмованого порушення типової мовної схеми й свідомого відхилення від норми. Підтвердженням цього є і те, що автор трансформовану частину бере в лапки, ніби підказуючи читачеві, що перед ним видозмінена народна мудрість. До того ж, Василь Королів-Старий, використовуючи текстову категорію зв'язності, розкриває значення трансформа «небезпека не така страшна, як її наслідки», чому сприяє і лівобічний (*шлях не буде страшний, лихо, злидні, не злякаєш, не боюся, вже скоштував гіркої*) і правобічний (*хвороба*) контексти. Нині досить продуктивним є творення паремійних каламбурів на ґрунті фонетичної близькості дієслова *малювати* й іменників *малювати*, *малюк*, *маля*: *Не такий страшний чорт, як його **малятко*** (live.pp.ua); *Не такий страшний чорт, як його **малюк*** (facebook.com/MYourBrand). Відзначимо, що в одних випадках трансформована частина зазнає буквализації, оскільки іменник функціонує з прямим значенням: *Хто гірший: нинішні правителі чи їхні діточки. Мабуть, правду колись сказав радянський гуморист: **не такий страшний чорт, як його малятко*** (Версії, 23.03.2012), а в інших набуває метафоричної аналогізації, позначаючи різні побутові, соціальні, економічні чи політичні ситуації: *Не такий страшний чорт, як його **малятко*** (mattca.deta.pp.ua) – про заміну заднього підшипника автомобіля; *Не такий страшний сам чорт, як його маля* (exinform.com.ua) – про зміни в українському правописі 2019 року; *Не такий страшний чорт, як його **малятко*** (День, 12.01.2021) – про політичні паралелі між Дональдом Трампом і Володимиром Путіним.

Досліджувана паремія у мові сучасних ЗМІ може зазнавати двокомпонентної заміни: 1) трансформація відбувається в першій частині прислів'я, що призводить до видозміни семантики, її буквализації, прив'язування до змісту журналістського матеріалу: *Перша ліга ДЮФЛУ: **не такий простий «Вараш»**, як його малюють* (Футбол, 20.10.2020); *Не такий **жорстокий Бред**, як його малюють* (Україна молода, 24.11.2016); 2) трансформації зазнає перша й друга частина паремії, унаслідок чого спостерігаємо зміну значення: *Не такий страшний **аудитор**, як його... **думка*** (Україна молода, 06.09.2019); *Не такий страшний **Путін**, як **палець Лероса*** (5 канал, 16.11.2021); 3) трансформації зазнає друга частина паремії, результатом є часткова втрата глибинного значення, поява нової семантики: *Не такий страшний чорт, **якщо, звісно, не потрапити в епіцентр*** (facebook.com/skyba.andriy); *Не такий страшний чорт, **коли знаєш, чого чекати*** (anticollector.biz.ua); *Антон втішно подумав, що **не такий страшний чорт, якщо ініціатива в твоїх руках*** (coolib.com).

Трансформовані варіанти паремії пов'язані з розширенням її компонентного складу, що вмотивовано бажанням адресанта конкретизувати зміст, збільшити її



часного життя. Якщо класичне прислів'я відображало усталені погляди на реальність, то розширена антипаремія є відчуженням вихідної думки, реакцією на все нове, що оточує людину: *Не такий страшний чорт, як його малюють, страшний – коли перефарбують; Не страшний чорт, якого малюють, страшний – якого обрано у владу* (aphorism.org.ua); *Не такий страшний чорт як його малюють, а «малюють» великим, різнокольоровим... страшним!* (ПіК, 24.10.2021). У такому разі адресант піддається спокусі й змінює паремію на прямо протилежну, перетворюючи позитивне висловлення прототипа в негативне: *Не такий страшний чорт, як його малюють: значно страшніший* (Радіо Свобода, 3.12.2012).

Спостерігаємо також поєднання кількох прийомів трансформації: 1) заміна + розширення: *Не такий страшний сирійський найманець, як його малює Москва* (Дзеркало тижня, 17.03.2022); 2) заміна + усічення: *Не такий страшний числівник...* (facebook.com/ridproject); 3) перестановка компонентів + розширення: *Російський чорт не такий страшний, як його малюють істери(-ч)ки* (petrimaze-ra.com); 4) розширення + заміна + зміна комунікативної мети висловлення: *Чи такі страшні санкції, як їх малюють?* (Голос Америки, 4.02.2022); 5) розширення + заміна + усічення + зміна комунікативної мети висловлення: *Чи такий страшний новий правопис?* (ТСН, 11.06.2019); 6) заміна + усічення: *Не такий шкідливий, як його малюють* (rubryka.com/article/bread); 7) перестановка компонентів + розширення + зміна експресії висловлення: *Ворог не такий страшний, як його малює пропаганда!* (rubryka.com/article/86-day-war).

Розширенню протиставлене усічення компонентного складу паремії, яке є віддзеркаленням загальної тенденції закону економії мовних зусиль. Як слушно зауважує Герман Пауль, мовленнєвій діяльності загалом притаманна тенденція до бережливості, відповідно до якої в мові вироблено способи вираження думки, які містять стільки інформації, скільки потрібно для розуміння, кількість засобів залежить від ситуації, контексту і більшої чи меншої схожості духовного складу мовців<sup>40</sup>. Для нас важливою є думка вченого про соціально-культурну зумовленість принципу економії, яка набуває особливої вагомості в дослідженні паремій, безпосередньо пов'язаних з культурною пам'яттю, самобутністю етноспільноти. На думку Олександра М. Пешковського, «опускання того, що задане в думці умовами мовлення або спільністю попереднього досвіду мовців, становить норму для мови й може бути пояснено законом усієї нашої діяльності, а не лише мовленнєвої: законом економії сил»<sup>41</sup>. Скорочення вихідного прислів'я призводить до того, що новий структурно-семантичний склад слугує алюзією, яка вказує на свій полікомпонентний прототип. За нашими спостереженнями, досліджувана паремія зазнає двох видів усічення: наміреного опускання компонента **чорт**: *Не такий страшний, як його малюють* (vn.20minut.ua) та скорочення постпозиційної частини: *Не такий страшний чорт* (uteka.

<sup>40</sup> Г. Пауль, *Принципы истории языка*, Москва 2014, с. 372.

<sup>41</sup> А. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 2013, с. 139.

ua), метою яких є досягнення комунікативного й стилістичного ефектів. У першому випадку спостерігаємо явище паремійного еліпсису, який не порушує глибинний зміст прислів'я. Антипаремію *Не такий страшний, як його малюють* вживають переважно в заголовках, з одного боку, сприяючи його лаконічності та посилюючи емоційно-експресивне навантаження, а з іншого – привертаючи увагу читача, у найзагальнішій формі інформуючи про зміст тексту, лише прочитавши який, можна зрозуміти, що ж мав на увазі адресант: *Не такий страшний, як його малюють* (znaj.ua) – про ЛГБТ-марш як один із виявів рівності в суспільстві; *Не такий страшний, як його малюють* (Сільські вісті, 20.04.2020) – про вміст нітратів у різних овочах; *Не такий страшний, як його малюють* (Україна молода, 17.04.2008) – про зміну іміджу президента Білорусі Лукашенка за останні роки. У другому випадку фіксуємо явище паремійної імплікації як компресії форми прецедентного знака. На відміну від еліпсису, який мовці реконструюють однозначно, імплікація передбачає варіативну інтерпретацію. Нині досить активно використовують першу частину досліджуваного прислів'я, адже початок викликає в пам'яті комуніканта, представника етноспільноти, його повну форму, адже в тривалому побутуванні, як зауважує Борис О. Ларин, «улюблені» висловлення втрачають деталі, скорочуються, зберігаючи лише найнеобхідніші елементи – сигнальний фрагмент, який розуміють з напівслова, натяку<sup>42</sup>: *Не такий страшний чорт...* (uteka.ua/ua) – про оптимізацію податкових зобов'язань; *Не такий страшний чорт...* (ua.news) – про формування російським агресором ударного угруповання біля кордонів з Україною; *Не такий страшний чорт* (Високий замок, 16.08.2022) – Кулеба про поведінку Лаврова на перемовинах в Туреччині. Імплікацію часто супроводжує інтонація незавершеності, бо для ефективного сприйняття інформації не потрібно дослівної реконструкції невербалізованої частини прислів'я, достатньо розуміння глибинного змісту. Достовірність його інтерпретації забезпечують спільні фонові знання й мовна компетенція комунікантів. Уважаємо, що автор використовує інтонацію незавершеності з стилістичною метою створення ілюзії нормативності, усталеності імплікованого варіанта. Інколи імплікацію паремії супроводжує субституція компонента **чорт**, у такому разі автори статей у заголовку окреслюють тему публікації: *Не такий страшний ЄС...* (Урядовий кур'єр, 26.09.2013); *Не такий страшний Путін* (rozumkov.org.ua); *Не такий страшний російський корабель* (goloszmin.org).

Почасти користувачі соціальних мереж й автори публіцистичних матеріалів перетворюють паремійні одиниці, зберігаючи при цьому лише граматико-синтаксичну основу і ритмомелодіку для ідентифікування вихідної фраземи: *Не такий страшний кацап, як українець, який робить шкodu* (facebook.com/groups/276072112904071); *Не такий страшний українець, як страшний кацап* (zozvicnic.blogspot.com); *Не так страшний москаль, як продажний хохол* (face-

<sup>42</sup> Б. Ларин, *Очерки по фразеологии. О систематизации и методах исследования фразеологии*, «Ученые записки Ленинградского университета» 1956, вып. 24, № 198, с. 220.

book.com/groups/mayakmedia); *Не так страшна русня, як українці, які кажуть те саме* (facebook.com/murchiki.mur); *Не такий страшний ризький танк, як його н'яний екіпаж* (facebook.com/profile.php?id=100014435401227).

Трансформації досліджуваної паремії є реалізацією креативного потенціалу мови й пов'язані зі створенням адаптованих і прагматично орієнтованих мовних знаків у процесах породження дискурсу. Антипаремії є результатом умисного порушення паремійної норми для привертання уваги адресата, оцінки ситуації, посилення виразності й емоційності тексту, створення гумористичного ефекту, впливу на масову аудиторію. Паремійна трансформація, на відміну від варіативності, яка характеризується узуальними властивостями, – явище оказіональне, що завжди має яскраво виражене стилістичне забарвлення і покликане вплинути на читача. Перетворення форми вихідного прислів'я призводить переважно до незначних семантичних змін: заміна, розширення чи усічення компонентів підкреслюють вагомість й авторитетність народної мудрості. Заміна однієї лексеми забезпечує зв'язок антипаремії з контекстом, пристосовує її до конкретної ситуації, унаслідок чого паремійний образ зазнає оновлення. У публіцистиці додавання компонента наближає зміст трансформованого прислів'я до загальної комунікативної програми тексту, посилюючи або уточнюючи інформативно-оцінне навантаження антиприслів'я. Наслідком синтаксичного розширення є конкретизація інформації, особливо ефективно таке перетворення впливає на семантичну організацію тексту, уживаючись як заголовок. Усічення ж прислів'я увиразнює експресивне навантаження паремії, відсилаючи читача до фонду прецедентних знань. Використовуючи усічення, автори створюють відчуття недовомовленості, підвищуючи ступінь абстрактності трансформації, адже весь потенціал паремії зазвичай сконцентровано в першій частині, еліпсис й імплікація уможливають актуалізацію важливої з погляду адресанта частини інформації. Запропоноване дослідження має багато перспектив для майбутніх наукових студій, одну з яких убачаємо у вивченні взаємодії між модифікованими прислів'ями й візуальними елементами (світлина, меми, карикатури тощо).

## References

- Asher B., *17 veresnya 1939 roku (z nezakinchenoyi knyhy)*, [w:] <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/Mizu179.html> (14.02.2023).
- Bulashev H., *Ukrayins'kyu narod u svoiykh lehendakh, relihiynykh pohlyadakh ta viruvannyakh. Kosmoloichni ukrayins'ki narodni pohlyady ta viruvannya*, Kyiv 1992.
- Chort zna shcho: Antolohiya*, L'viv 2004.
- Dembska K., *Ob obrazovanii frazematicheskikh yedynits russkogo yazyka putem kontaminatsii*, «Slavia Orientalis» 2012, t. LXI, № 1.
- Dziamaska-Lenart G., *Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej*, Poznań 2004.
- Gossler E., *Besser Arm dran als Bein ab. Anti-Sprichwörter und ihresgleichen*, Wien 2005.
- Hlukhovtseva I., *Slovník modifikovaných stíykých spoluchen' sliv v uzusi kintsya XX – pochátku XXI stolitya*, Luhans'k 2013.

- Karavans'kyi S., *Zvidky pishla yest' moskovs'ka mova abo shyla v mishku ne skhovayesh*, L'viv 2012.
- Konstantinova A., *Individual Authorial Expressions on the Basis of Traditional Paremiias in the Modern Anglo-American Press*, «Proverbium» 2009, № 26.
- Kotsyuba Z., *Refleksiya pobutovoyi svidomosti v riznomovnomu proverbial'nomu prostori (vid universal'noho do natsional'noho)*, L'viv 2010.
- Krikmann A., *Nekotoryye aspekty semanticheskoy neopredelennosti poslovitsy, [v:] Paremiologicheskyy sbornik: poslovitsa, zagadka (struktura, smysl, tekst)*, Moskva 1978.
- Kryms'kyi S., *Pid syhnaturouy Sofyyi*, Kyiv 2008.
- Larin B., *Ocherki po frazeologii. O sistematizatsii i metodakh issledovaniya frazeologii, «Uchenyye zapiski Leningradskogo universiteta» 1956, № 198, vyp. 24.*
- Litovkina A., *Anti-Proverbs, [in:] Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies*. Eds. H. Hrisztova-Gotthardt, M. Varga, Warsaw; Berlin 2014.
- Litovkina A., Mieder W., *Old proverbs never die, they just diversify: A collection of anti-proverbs*, Burlington; Veszprém, 2006.
- Litovkina A., Vargha K., *Viccében él a nemzet. Magyar közmondás-paródiák*, Budapest 2005.
- Mieder W., *American proverbs: A study of texts and contexts*, Bern 1989.
- Mieder W., *Popular views of the proverb*, «Proverbium» 1985, № 2.
- Mieder W., *Proverbs: A Handbook*, Westport 2004.
- Mokiyenko V., *Shkol'nyy slovar' zhivyykh russkikh poslovits*, Moskva 2002.
- Mokiyenko V., *Slavyanskaya frazeologiya*, Moskva 1989.
- Nakonechnyy Ye., *Ukradene im'ya: chomu rusyny staly ukrayintsyamy*, L'viv 2001.
- Norrick N., *How proverbs mean: semantic studies in English proverbs*, Berlin; New York 1985.
- Ohiyenko I., *Dokhrystyans'ki viruvannya ukrayins'koho narodu*, Kyiv 1992.
- Paul' G., *Printsipy istorii yazyka*, Moskva 2014.
- Permyakov G., *Osnovy strukturnoy paremiologii*, Moskva 1988.
- Peshkovskiy A., *Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii*, Moskva 2013.
- Porits'ka O., *Ukrayins'ka narodna demonolohiya u zahal'noslov'yans'komu konteksti (XIX – poch. XX st.)*, Kyiv 2004.
- Prysliv'ya ta prykazky. Pryroda. Hospodars'ka diyal'nist' lyudyny*, Kyiv 1989.
- Prysliv'ya ta prykazky: Vzayemyny mizh lyud'my*, Kyiv 1991.
- Rudakova N., *Evolutsiya obrazu kozaka v liro-eposi ta narodniy prozi, «Literatura. Fol'klor. Problemy poetyky» 2013, vyp. 39, ch. 1.*
- Selivanova O., *Narysy z ukrayins'koyi frazeolohiyi (psykhokohnityvnyy ta etnokul'turnyy aspekty)*, Kyiv; Cherkasy 2004.
- Seliverstova Ye., *Yavleniye deformatsii poslovits skvoz' prizmu zakonov paremiologicheskogo prostranstva, «Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Yazyk i literatura» 2020, № 17 (3).*
- Slovyk ukrayins'koyi movy*, Kyiv 1970, t. 4.
- Stepanenko M., *Novitni evolyutsiyni protsesy u frazeolohichniy budovi ukrayins'koyi movy, «Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literatur-oznavstvo. Lnhvistyka. Fol'klorystyka» 2022, № 1(31).*
- Stepanov Yu., *Konstanty: slovar' russkoy kul'tury*, Moskva 2004.
- Valdaeva T., *Anti-proverbs or new proverbs: The use of English antiproverbs and their stylistic analysis, «Proverbium» 2003, № 20.*

- Val'ter H., *Mifologicheskiye personazhi v russkikh antiposlovitsakh*, «Ucheni zapysky Tavriys'koho natsional'noho utversytetu im. V.I. Vernads'koho. Seriya: Filolohiya. Sotsial'ni komunikatsiyi» 2012, t. 25 (64), № 2 (1).
- Val'ter H., Mokiyenko V., *Antiposlovitsy russkogo naroda*, Sankt-Peterburg 2005.
- Yankah K., *Proverb speaking as a creative process: The Akan of Ghana*, «Proverbium» 1986, № 3.

## ПРО АВТОРІВ

**Валентина Калько** – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University). **Основні публікації:** *Українські паремії: семантика, синтактика, прагматика*, Черкаси 2019; *Українські паремії як репрезентанти текстової категорії інформативності*, «Mundo Eslovo» 2021, № 20 (співавтор); *Стереотипізація тваринного світу в русинських фразеологізмах*, «Русин» 2021, № 65 (співавтор); *Українські паремії як мовленнєві акти*, «Studia Ukrainica Posnaniensia», Zeszyt VIII/2, Poznań, 2020; *Лінгвосеміозис українських паремій: семантичний вимір*, «Мовознавчий вісник» 2019, вип. 27.

ORCID: 0000-0002-9394-1664

Email: mkalko@ukr.net

**Микола Калько** – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University). **Основні публікації:** *Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові*, Черкаси 2013; *Мовна екологія академічного повсякдення: словник-довідник*, Черкаси 2019; *Досвід моделювання аспектуальної парадигми полісемічного дієслова*, «Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae» 2021, 66 (1) (співавтор); *Характеристика мовленнєвої діяльності русинів у прислів'ях і фразеологізмах*, «Русин» 2020, № 59 (співавтор); *Категорія виду і контекст: аспектуально релевантні синтаксеми*, «Вісник Черкаського університету. Серія філологічні науки» 2019, вип. 1.

ORCID: 0000-0001-6042-4436

Email: mkalko@gmail.com